

"Trauma" in the world's two great epic texts: Shahnameh and Mahabharata

mehri zeini¹ | Mohammad.Reza. sarfi^{2✉} | mohammad sadegh basiri³

1. PhD student in Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.
2. Corresponding Author: Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar Kerman, Kerman, Iran.
Email: sarfi@uk.ac.ir
3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran..

Article history: Received 28 September 2023; Received in revised form 19 December 2023; Accepted 25 December 2023; Published 30 March 2025

Abstract

At the beginning of the 20th century, psychoanalysis and Freud's psychological theories gave rise to the idea of the link between literature and psychoanalysis. This was based on the classical texts of literature, the concept of individual unconscious proposed by Freud, and Jung's concept of collective unconsciousness. Widespread psychosis in societies and finding a way to root it out or correct it became the concern of psychologists and writers. This led to introducing the concept of "trauma", which directed minds to a social disorder based on mental abuse. Since then, the term "trauma" has been considered as the intersection of literature, language and psychology. Trauma is a severe psychological injury that occurs after a painful experience of a catastrophic or disturbing event. Since the epics narrate wars and bloody battles and the confrontation of nations and warriors with each other, they are full of traumatic events, and the resulting mental injuries are considered as a suitable platform to explain and analyze traumatic events. The present research uses a library method to examine traumatic issues and various types of trauma in the epics *Mahabharata* and *Shahnameh*. It comes to the conclusion that "spiritual trauma" or "wounded soul" has a more disturbing and destructive effect on the female than the male heroes of the two epics. Also, considering the cultural differences of Iran and India, such as ethnic and national characteristics, the tolerance level of the heroines in the *Mahabharata* is higher than that in the *Shahnameh*. This is generally due to the women's sense of submission and acceptance of patriarchal authority. Moreover, the heroines in the *Shahnameh*, with their bravery and unyielding submission, are fiercer and have stronger protests and critical reactions than those in the *Mahabharata*.

Keywords: Shahnameh, Mahabharata, trauma in epics, traumatic women, psychological criticism.

1-Introduction

At the beginning of the 20th century, psychoanalysis and Freud's psychological theories, using classical literary texts, examined the connection between literature and psychoanalysis. Finding a way to solve widespread psychosis in societies and correcting neurosis became the concern of psychologists, and a topic titled "trauma" led minds to a social injury based on psychological abuse. "Trauma" is the intersection of literature, language, and psychology. Epics narrate bloody battles and confrontations between nations, and are full of traumatic events, resulting psychological injuries, and a suitable context for explaining and analyzing traumatic characters. In this research, which aims to examine how the contexts and contexts of trauma in the "Mahabharat", "Ramayana", and "Shahnameh" are similar or different, While examining the types of trauma and the resulting damage to the heroes of the aforementioned epics, it answers the following questions:

- a) Why are epic texts known as traumatic texts?
- b) Are there any differences and similarities between the traumas of epic texts?
- c) Which social strata, and especially the heroes (male/female), are most vulnerable in epics?

2-Research Method

The present study, which was conducted using a descriptive-analytical and content analysis method, explains and analyzes the importance of interdisciplinary studies by studying psychological texts and the interaction between psychology and literature. By extracting evidence from the two epic texts of Shahnameh and Mahabharata, it examines and compares the similarities and differences of trauma in the most famous epics of Iran and India. In-depth analysis of epics and criticism of behavioral patterns in epics, decision-making, anxiety caused by the presence of warriors and war tactics; also the starting point of wars as factors in creating traumatic scenes are among the issues examined in this research.

3-Discussion

"Trauma" is any physical or mental trauma and damage (Anvari, Vol. 3: 1718, under Trauma) that occurs after the overwhelming experience of a catastrophic and disturbing event. Epics narrate wars and the context of painful events and the destructive psychological consequences that follow. The narrator of the Shahnameh in all three mythological, heroic and historical periods recounts traumatic events, and its axis is the war between Iran and Turan. The Mahabharata, the world's greatest epic, also narrates the war between the two families of the Kauravas and the Pandavas (the war between cousins).

Traumatic narratives provide this context for the reader of epic texts so that he can judge the type of personality and how the individual deals with the traumatic issue by understanding the situations.

In this study, types of trauma have been examined and the impact of each on the heroes of two epics has been represented: the trauma of separation has been analyzed in the stories of Frank and Fereydoun, Manijeh, Darab and Sita. We witness the destructive effects of the trauma of humiliation in the lives of Nahid, Shaghad and Draupadi. The psychological wound and the resulting reactions are evident in the lives of Jarira and Shakhandi. Social trauma and its impact on society, in the narrative of Jamshid, his passing from the divine and moving away from giving and knowledge, which results in people's dissatisfaction, and a similar example can be seen in the epic of Mahabharata in the devastating effects of Indian society after the war of the Kauravas and Pandavas. In epic narratives, "in accordance with the main theme of the battle for power and wealth, men, warriors and heroes are the main role-players and women are naturally on the margins." (Taheri, 2019: 147)

Although the discussion of trauma can be examined in terms of personalities and individuals, regardless of gender, the emphasis of this article is on the psychological wounds of women who, due to their cultural and gender nature, as well as multiple emotions, i.e. mother, wife, daughter, lover, sister, compatriot or warrior with increased emotional burden, endure more suffering.

A study of the various methods and actions of the female characters in these two epics shows that each of these characters, when faced with a traumatic event, shows reactions that go beyond the culture of their society. Because some of their feedback and reactions, in addition to being influenced by the specific culture prevailing in their society, are also linked to their individual temperament, personality and psychological characteristics. The depth of the traumatic tragedy, and the way women who have been traumatized react, their severity and weakness, lead to various reactions and consequences: resentment and revenge, neurosis, and even suicide.

4-Conclusion

Although the epics of Shahnameh and Mahabharata are not specifically written as psychological narratives, we are faced with trauma and its various forms in Shahnameh and Mahabharata. The socio-cultural context and the spirit of nationalism are influential in the level of vulnerability to various types of trauma in the epics of Iran and India.

In gender (feminist) trauma, Hindu women in the epic Mahabharata show a surrendering behavior due to the harsh conditions of patriarchy and acceptance of male dominance, to the extent that the incarnations of gods on earth (avatars) also surrender to the conditions when faced with unequal earthly laws (Sita). However, women in the Shahnameh, by holding the realm of rule and kingship (in some cases), national pride, and personality traits, show authoritative reactions when traumatic events occur, and with the emergence of the rage resulting from the trauma, they sacrifice their lives and property, and with deliberate destruction and devastation, they prevent the enemy from reaching their property, honor, and country. Historical and social traumas also show the same results in both epic texts of Iran and India, considering the wide range of people. An examination of the two texts shows that the traumatic aspects of the Shahnameh are more purposeful, systematic, and influential than the Mahabharata.

آماده انتشار

«تروما» در دو متن بزرگ حماسی جهان: شاهنامه و مهابهاراتا

باتاکید بر ترومای زنان

مهری زینی^۱ | محمد رضا صرفی^۲ | محمدصادق بصیری^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران، ایمیل: sarfi@uk.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهیدباهنر کرمان، کرمان، ایران.

چکیده

در آغاز قرن بیستم، دانش روانکاوی و نظریه‌های روان‌شناختی فروید، با استفاده از متون کلاسیک ادبیات، به بررسی پیوند بین ادبیات و روانکاوی و تبیین این نگاه جدید می‌پردازد. یافتن راهی برای روان‌پریشی‌های گسترده در جوامع و اصلاح روان‌نژندی، دغدغه روانشناسان می‌شود و موضوعی با عنوان «تروما» اذهان را به سوی یک آسیب اجتماعی بر پایه آزار روحی سوق می‌دهد. «تروما» فصل مشترک ادبیات، زبان و روان‌شناسی قرار می‌گیرد. حماسه‌ها روایت‌گر نبردهای خونین و رویارویی ملت‌ها با یکدیگرند و سرشار از رخداد‌های تروماتیک، آسیب‌های روحی حاصل از آن و بستری مناسب برای تبیین و تحلیل شخصیت‌های تروماتیک. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای به تحلیل مسائل تروماتیک در حماسه‌های «مهابهاراتا» و «شاهنامه» پرداخته، با بررسی انواع گوناگون تروما به این نتیجه می‌رسد که «تروما» یا «روان‌زخم» به صورت فردی یا جمعی بر روی افراد تأثیرگذار است. بررسی انواع تروما: شامل اضطراب جدایی، تحقیرشدگی، ترومای تاریخی، اجتماعی و جنسیتی در میان قهرمانان در متون شاهنامه و مهابهاراتا بیانگر آن است که مخرب‌ترین و آزاردهنده‌ترین تروما، ترومای تحقیرشدگی است و ترومای جنسیتی بیشترین آسیب را به زنان قهرمان می‌رساند. با توجه به فرهنگ دو کشور ایران و هند، ویژگی‌های قومی، ملیتی و تاریخی آنها، میزان تاب‌آوری و تحمل‌پذیری زنان قهرمان «مهابهاراتا» در برابر تروما بیشتر از زنان قهرمان شاهنامه است و زنان قهرمان «شاهنامه» با ویژگی‌های دلاوری و تسلیم‌ناپذیری از «فراخشم» بیشتر و واکنش‌های اعتراضی-انتقادی شدیدتری نسبت به زنان قهرمان «مهابهاراتا» برخوردارند. کلیدواژه‌ها: شاهنامه، مهابهاراتا، تروما در حماسه، زنان تروماتیک، نقد روانشناسی.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

کشورهای ایران و هندوستان با داشتن سابقه تاریخی، اساطیری و فرهنگی مشترک، در زمینه ادبیات نیز دارای مشترکاتی هستند و دو حماسه بزرگ جهان: «شاهنامه» و «مهابهاراتا» با داشتن خاستگاه‌ها و آبخورهای مشترک به این دو سرزمین باستانی تعلق دارند.

حماسه‌ها غالباً اهمیتی ملی دارند و نمودگار تاریخ و آرمان‌ها و آرزوهای پرغرور و افتخارآمیز یک ملت هستند. زیرا علاوه بر رویارویی پادشاهان، سران کشورها و پهلوانان و خاندان آنها، آحاد افراد جامعه، به ناگزیر در این جنگ و ستیزها شرکت دارند و توده مردم نیز از آثار مخرب و ویرانگر این ستیزها در امان نیستند؛ بنابراین در رخدادهای حماسی مسئله فراتر از اختلافات فردی و قبیله‌ای است و گاه چندین کشور را به صحنه جنگ می‌کشاند و به کل جوامع آن کشورها آسیب می‌رساند.

متون حماسی به دلیل اعمال خارق‌العاده و شگفت‌انگیز، کارهای سترگ، نبردهای سنگین و... یکی از جذاب‌ترین ژانرهای ادبی و سرشار از حس غرور و سربلندی هستند؛ اما این فقط یک سوی جریان حماسی است، سوی دیگر آن آثار مخرب روحی و روانی است که «روان‌زخم» یا «تروما» ایجاد می‌کند. در این مرحله است که متن حماسی دیگر یک متن ادبی صرف نیست و وارد حیطه روانشناسی می‌شود بنابراین می‌توان گفت: «رابطه روانکاوی و ادبیات، امروز به جای رابطه پزشک و بیمار، رابطه دو نظام اندیشه است که با زبانی شدن ساختار ناخودآگاهی و با متن شدن روان، به یکدیگر نزدیک می‌شوند.» (یاوری، ۱۳۸۶: ۶۴) از سوی دیگر حماسه به عنوان «تراژدی بزرگ بر کشمکش‌های روحی آدمی مبتنی است. این است که بیش از انواع دیگر هنر به روح ما نزدیک می‌نماید.» (صناعی، ۱۳۴۸: ۱۲۶) از این رو نقد روانکاوانه می‌تواند به بررسی ابعاد گوناگون آن بپردازد.

۱-۲- فرضیه‌ها، روش پژوهش و یافته‌ها

برای بررسی متون حماسی به عنوان متون تروماتیک، دو فرضیه و یک هدف قابل تصور است:

الف) متون حماسی با صحنه‌هایی مملو از جنگ و خوریزی، بستر مناسبی برای ایجاد تروما در افراد هستند.
ب) شاهنامه و مهابهاراتا، دو متن مشهور حماسی، سرشار از صحنه‌های تروماتیک هستند و تشابهات بسیاری بین آنها وجود دارد.

ج) به رغم حضور کم‌رنگ زنان در حماسه‌ها، که دنیای جنگ و نبرد است؛ زنان به دلیل نقش‌های چندگانه مادر، همسر، خواهر، معشوق و نیروهای پشتیبانی‌کننده و حمایتگر، بیش از مردان دچار تروما می‌شوند.

د) هدف و یافته‌های پژوهش: باتوجه به فرضیه‌های یاد شده، این پرسش به ذهن خطور می‌کند که اساساً تأثیر متون حماسی (با توجه به بافت خشونت‌آمیز و دراماتیک آنها) بر روح و روان انسان‌ها چگونه است و تأثیرات تروماتیک بر روی کدام قشر از جامعه بیشتری است، زنان یا مردان؟ کدامیک در برابر رخدادهای تروماتیک آسیب‌پذیرتر هستند؟ بررسی‌ها بیانگر آن است که آسیب‌پذیری روانی در زنان بیش از مردان است؛ علاوه بر آن، بافت فرهنگی-اجتماعی و ویژگی‌های شخصیتی بر میزان آسیب‌دیدگی در هر دو جنس مؤثر است. بررسی و مقایسه بین حماسه‌های ایران و هند بیانگر میزان بیشتر تاب‌آوری زنان هند، در برابر رخدادهای تروماتیک است درحالی‌که زنان در شاهنامه از شجاعت بیشتری برخوردارند و واکنش‌های آنان در مقابل موقعیت‌های تروماتیک به جای تسلیم، پذیرش و مویه و زاری کردن، دفاع از جان و مال و ناموس و آبروست و در مواردی به انتقامجویی دست می‌زنند.

به منظور بررسی فرضیه پژوهش، ضمن «معرفی کوتاه دو اثر، انواع تروما در دو حماسه بررسی گردیده، سرانجام به تطبیق و مقایسه روایت‌های تروماتیک در آنها پرداخته شده است.

ه) روش پژوهش: پژوهش حاضر با مطالعه بر روی متون روانشناسی و تأثیر متقابل روانشناسی و ادبیات به تبیین و تحلیل اهمیت مطالعات بین‌رشته‌ای پرداخته، با استخراج شواهد از دو متن حماسی شاهنامه و مهابهاراتا وجوه اشتراک و افتراق تروما را در متون یاد شده بررسی و مقایسه می‌کند.

۳-۱- پیشینه پژوهش

در زمینه تروما در متون حماسی تاکنون پژوهش‌های اندکی انجام شده است:

زهره جمشیدی و همکاران در مقاله «تجلی خویشکاری‌های زنان در نوحه‌ها و مویه‌های زنان شاهنامه» (۱۳۹۵) با اشاره به خویشکاری‌های زنان شاخص در شاهنامه، مویه‌های زنان داغ‌دیده را خویشکاری الهه‌ها و بیان دردمندی و ستیزه‌جویی آنان بیان کرده‌اند.

مهساسادات نهضت آزاد اخلاق و همکاران در مقاله «بررسی عناصر تراژیک در داستان‌های سیاوش و فرود شاهنامه» (۱۳۹۸) نوع روایی داستان‌ها را نقطه افتراق آنها با نوع نمایشی ادبیات یونانی دانسته، با بیان عناصر تراژیک یونان، این دو داستان از شاهنامه را تراژدی معرفی کرده‌اند.

دیوید سن الگا (۱۳۷۹) مقاله‌ای با عنوان سوگواری زنان در شاهنامه دارد که فرهاد عطایی آن را ترجمه کرده است. این مقاله نیز شیوه‌های سوگواری زنان شاهنامه در مرگ عزیزان را به تصویر کشیده است.

ناصر حریری با نگارش کتاب «فردوسی، زن و تراژدی» (بی‌تا) شرحی درباره موقعیت‌های تراژیک زنان شاهنامه دارد. دارمپدا، جانا، در مقاله «احساسات در مهابهاراتا» (۲۰۲۲) به استدلال درگیری عاطفی در مهابهاراتا پرداخته و با بیان غم و اندوه یودیشترا پس از جنگ مهابهاراتا، به ماهیت اخلاقی بحران عاطفی در آن اشاره کرده است.

چنان‌که پیداست منابع یاد شده به موضوع اصلی این پژوهش یعنی «بررسی تروما در شاهنامه و مهابهاراتا» نپرداخته‌اند و مقاله حاضر از تازگی و بداعت لازم برخوردار است. نیز آنچه پژوهش حاضر را از سایر پژوهش‌ها متمایز می‌سازد، بررسی انواع تروما در دو حماسه بزرگ ایران و هند است که با روش تحلیلی-تطبیقی و نقد روانشناسانه انجام شده، علاوه بر آن تأثیر مضاعف روان‌زخم را در قهرمانان زن حماسه‌ها نشان داده است.

۴-۱- یافته‌ها و نتایج پژوهش

تجزیه و تحلیل عمیق حماسه‌ها بیانگر آن است که بیشتر روایت‌های حماسی می‌تواند به عنوان متون تروماتیک شناسایی و ارزیابی شود و بستر مناسبی برای نشان دادن آسیب‌های روانی در جامعه باشد. بررسی‌ها گواه تأثیر مضاعف روان‌زخم در قهرمانان زن حماسه‌هاست. یافته دیگر، تفاوت واکنش بانوان هند و ایران در موقعیت‌های تروماتیک است. زنان هندو عمیقاً به رسم «دارما» پایبند هستند. ژرف‌ساخت این رسم، تسلیم‌پذیری نقش زنان به عنوان عنصر فرودست جامعه است و پذیرش ستم‌هایی که بر آنان روا داشته می‌شود؛ قهرمانان زن حماسی در ایران با شهامت، قاطعیت و شخصیتی مستقل از مردان نمود می‌یابند و در مواجهه با موقعیت‌های تروماتیک، قاطعانه‌تر عمل می‌کنند.

۵-۱- معرفی اجمالی دو متن حماسی

به منظور روشن شدن بافت فرهنگی-اجتماعی «مهابهاراتا» و «شاهنامه» ناگزیر از معرفی اجمالی این دو متن هستیم.

الف) شاهنامه

شاهنامه فردوسی همواره مشتمل بر ابعاد ناشناخته است و می‌تواند پیوسته از دیدگاه‌های گوناگون بررسی شود و سرشار از نکته‌های جدیدی که بررسی آنها ابعاد ژرف‌تری از این حماسه را روشن می‌سازد. در هر سه بخش اساطیری، حماسی و پهلوانی شاهنامه با ستیز و گریزهایی مواجه هستیم که ماهیتاً یک درام اجتماعی هستند و روان‌زخم‌های عمیقی را برای افراد و اجتماع

ایجاد می‌کنند. با توجه به شهرت شاهنامه و گستره وسیع شاهنامه پژوهی، به منظور پیشگیری از تطویل کلام، به همین مقدار بسنده کرده، به معرفی مختصر مهابهاراتا می‌پردازیم.

ب) مهابهاراتا

منظومه مهابهاراتا به عنوان بزرگترین منظومه حماسی جهان شناخته شده و در کنار شاهنامه فردوسی و ایللیاد و اودیسه هومر یکی از مفصل‌ترین حماسه‌های جهان است. محور اصلی بخشی از مطالب گسترده آن، جنگ بین دو طایفه از عموزادگان به نام‌های پاندوان‌ها (Pandavas) و کروواها (Kauravas) بر سر تصاحب سرزمین هستیناپور (دهلی کنونی) است و بین قرن پنجم تا قرن دوم پیش از میلاد سروده شده است. تعیین تاریخ دقیق تألیف مهابهاراتا دشوار است و آنچه در این باره گفته شده، تخمینی است. (جلالی نائینی، ج ۱: ۲۱)

میرغیاث‌الدین علی قزوینی، مترجم مهابهاراتا به فارسی، در مقدمه کتاب می‌نویسد: «بنابر اساطیر هندوان، این منظومه را کرشن دوی پاین (Krsna Dvaipayana) ملقب به ویاس (Vyasa) تدوین کرد و آن را به شاگردش ویشم پاین (Vaisampayana) پیاموخت.» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸: ۷) برخی از هندشناسان بر این باورند که نام اصلی این حماسه «جیه» (Jaya = پیروزی) بوده است. بالغ بر ۸۸۰۰ بیت و سروده بیاس؛ بعدها ویشم پاین ۱۵۲۰۰ بیت بر آن افزود و آن را «بهارت» نامید. ظاهراً آخرین بخشی که بر این حماسه افزوده شده، «ترانه گیتا» است که فصل‌های ۲۵ تا ۴۳ دفتر ششم را در بر می‌گیرد و موضوع آن بحث و گفتگو بین ارجن و کریشنا برای متقاعد کردن ارجن در جنگ با کروواهاست. (همانجا) این بخش یکی از چالش برانگیزترین بخش‌های مهابهاراتا است که جنبه اقناعی برای جنگی بزرگ و پرکشتار دارد و عنوان حماسه یافته است. در این جنگ، بیشترین رخدادهای تروماتیک را می‌توان یافت. جنگی که بین خیر و شر در می‌گیرد و لازمه آن آگاهی بشر برای دستیابی به اعمال نیک یا «دارما» است.

کاندا هجدهم مهابهارات (یعنی نبرد بین کروواها و پاندوان‌ها) که به «کوروکشته» (Kurukashetra) موسوم است، جنبه حماسی دارد.

مهابهاراتا اگرچه به حماسه شهرت یافته، ولی حاوی داستان‌های قدیمی، اساطیری و گاه کاملاً فانتزی، تخیلی، مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی، اجتماعی، آداب کشورداری، جنگ، آرایش سپاه، سیاست و حقوق است و دایره‌المعارفی از علوم گوناگون؛ اما صبغه فلسفی و به ویژه فلسفه هندو در آن پررنگ‌تر و چشمگیرتر است. حجم بسیار گسترده، تنوع موضوعات و ساختار قصه در قصه آن، موجب شده که این اثر از انسجام و نظام‌مندی یک نوشته یکدست بی‌بهره بماند. (پاکرو، ۱۳۹۱: ۴۷) میرغیاث‌الدین نقیب قزوینی، اولین ترجمه مهابهاراتا به فارسی را موسوم به «رزمنامه اکبرشاهی» در سال ۱۹۹۲ ه.ق. به فرمان اکبرشاه، از زبان سانسکریت به زبان فارسی ترجمه کرد. (جلالی نائینی، ۱۳۵۸: ۲۸) مهابهاراتا صحنه نمایش یکی از خونین‌ترین جنگ‌های تاریخ بشری است و به عنوان یک متن تروماتیک از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۲- بحث و بررسی

۱-۲- تعریف تروما و انواع آن

«تروما (Trauma) هرگونه ضربه و آسیب جسمی یا روحی است.» (انوری، ج ۳: ۱۷۱۸، ذیل تروما) بنابراین «تروما» یک آسیب سخت روانی است که پس از تجربه طاق‌سوز یک رخداد فاجعه‌بار و آزاردهنده ایجاد می‌شود. «تروما» ریشه یونانی دارد و به معنای «زخم» و جراحت است؛ اما در روانشناسی «تروما» به تأثیر منفی و بدی که یک واقعه در یک فرد بر جای می‌گذارد، اشاره دارد و دارای چهارعنصر است:

۱- رویدادی است به شدت از پای‌درآورنده، زمین‌گیرکننده و استرس‌زا؛

۲- بروز تروما زندگی را به خطر می‌اندازد (زندگی فرد یا یکی از عزیزانش را)؛

۳- تروما غیرمنتظره است (درست زمانی که انتظار آن را نداریم، اتفاق می‌افتد).

۴- رویدادی است که باعث ایجاد ترس، درماندگی یا وحشت می‌شود. (Psychologymag.ir، تاریخ رؤیت:

(۱۴۰۳/۳/۱۴)

۲-۲- تروما در زنان شاهنامه و مهابهاراتا

با نگاهی عمیق به رخداد‌های اجتماعی این دو متن و تجزیه و تحلیل آنها به این واقعیت پی می‌بریم که متون روایی چگونگی قادرند به بیان آسیب‌های روحی و روانی و چگونگی ایجاد بسترهای فرسایشی روح که عمدتاً به دلیل جنگ و یا به دلیل تحمل ناملازمات پیش و پس از جنگ ایجاد شده، پردازند.

اگرچه بحث تروما در مورد شخصیت‌ها و افراد، فارغ از جنسیت، قابل بررسی است، اما تأکید این نوشتار بر روان‌زخم‌های زنانی است که به سبب ماهیت فرهنگی و جنسیتی، همچنین احساسات چندگانه یعنی مادر، همسر، دختر، معشوقه، خواهر، هموطن یا جنگجو بیش از دیگران بار عاطفی را بردوش می‌کشند و رنج بیشتری را تحمل می‌کنند.

آنچه از بررسی شیوه‌های گوناگون و کنش‌های شخصیت‌های زن این دو حماسه مشخص می‌گردد این است که هر یک از این شخصیت‌ها در مواجهه با رویدادی ترومایی، واکنش‌هایی فراتر از فرهنگ جامعه خود نشان می‌دهند. زیرا بخشی از بازخوردها و واکنش‌های آنان علاوه بر متأثر بودن از نوع فرهنگ خاص حاکم بر جامعه خود، با ویژگی‌های خلقی، شخصیتی و روان‌شناختی فردی آنها نیز پیوند می‌یابد. عمق فاجعه ترومایی و چگونگی واکنش‌های زنانی که دچار تروما شده‌اند و شدت و ضعف آنها، عکس‌العمل‌ها و پیامدهای گوناگونی را به دنبال دارد: کین‌ورزی و انتقام‌جویی، روان‌نژندی و حتی خودکشی.

روایت‌های ترومایی این بستر را برای خواننده متون حماسی فراهم می‌کنند تا وی بتواند با درک موقعیت‌ها به داوری درباره نوع شخصیت و چگونگی برخورد فرد با موضوع ترومایی پردازد.

۳-۲- بررسی تطبیقی گونه‌های تروما در شاهنامه و مهابهاراتا

بر اساس گفته‌های پیشین، تروما یک تجربه بسیار طاقت‌فرسا از رویدادهای ناگهانی و فاجعه‌آمیز است که واکنش به آن پس از یک دوره وقفه و در شمایل هذیان‌های تکراری رخ می‌دهد. (Caruth, 1996: 11) این هذیان‌های تکراری ممکن است یا در ذهن فرد باشد (وسواس فکری)، یا بر زبان او جاری شود (خودگویی‌ها) و یا در قالب رفتار نمود یابد. تروما یک آسیب زودگذر و آنی نیست و آثار مخرب آن مدت‌ها باقی می‌ماند. شاید از همین روست که «روان‌زخم‌ها گسست‌های سخت و بی‌معنایی هستند که با رفتار نمادین، هویت سوژه را نابود می‌سازند.» (zizek, 2008:2-3) نمونه این هویت‌باختگی را در رفتار منیژه شاهد هستیم. پس از آنکه زیور و تاج از او گرفته و از قصر رانده می‌شود، به در یوزگی و یافتن لقمه‌ای نان برای معشوقش روی می‌آورد:

منیژه بیامد به یک چادرا	برهنه دو پای و گشاده سرا
... چُن از کوه خورشید سر برزدی	منیژه به هر در همی نان چدی
به بیژن سپردی و بگریستی	بدین شوربختی همی زیستی

(شاهنامه، ۱۳۹۸، ج ۲: ۴۵۶)

در این ماجرا روان‌زخم ناشی از هجران معشوق و عشق بی‌حد و حصر او نسبت به بیژن، وی را که «نازپرورد تنعم» (حافظ، ۱۳۷۷: ۲۱۵) و «ستاره سپهداردخت گزین» (فردوسی: ۶۴۴) بوده، فارغ از فرّ و شکوه تاج و زر و کنیزان و قصر، بی‌توجه به جایگاه طبقاتی، حیران و سرگشته و ناگزیر از در یوزگی می‌کند و از هویت اصلی خویش جدا می‌سازد. در مهابهاراتا نیز سیتا،

دروپادی و کتیی، با پذیرش و تاب‌آوری بیشتر از منیژه، از جلال و جبروت قصر چشم می‌پوشند و به زندگی در جنگل و پوشیدن لباسی از پوست حیوانات تن می‌دهند. (مهابهاراتا، ۱۳۵۸: ۷)

از سوی دیگر هنگام مواجهه با رخداد‌های بسیار سخت و آسیب‌زا با «پسا تروما» روبه‌رو می‌شویم. هرچه میزان مواجهه با رویداد آسیب‌زا بیشتر باشد، احتمال بروز واکنش‌های پساترومایی هم بیشتر می‌شود. (Herman, 1993: 41) شدت رویدادهای پساترومایی، گاه خانمانسوز است. حس انتقام‌جویی بهمین، پسر اسفندیار و کینه‌ورزی و انتقام‌گیری کیخسرو نوۀ سیاوش، به بهترین وجهی یک رویداد پساترومایی را به تصویر می‌کشد. آنچه در پی می‌آید بیان زیرمجموعه‌های ترومای روانی در این دو متن است.

۲-۳-۱- اضطراب جدایی (SAD)

اختلال اضطراب جدایی نوعی اختلال روانی است که فرد با جدا شدن از افراد خانواده خود به آن دچار می‌گردد. (Psychologyman) روانشناسان جدید ساختار اضطراب جدایی را به سهولت در بزرگسالان نشان داده‌اند. (Manicavasagar, 2003: 44) این اختلال بارها در داستان‌های شاهنامه دیده می‌شود:

فرانک، مادر فریدون، این اضطراب را زمانی تجربه می‌کند که ناگزیر است برای نجات جان فریدون، او را دور از دسترس ضحاک قرار دهد:

دوان داغدل، خسته روزگار	همی رفت پویان سوی مرغزار
... به پیش نگهبان آن مرغزار	خروشید و بارید خون بر کنار
بدو گفت کاین کودک شیرخوار	زمن روزگاری به زینهار دار

(شاهنامه، ج ۱: ۳۴)

بعد از گذشت سه سال دوری از فرزند و پیگیری‌های ضحاک برای یافتن فریدون، فرانک مضطرب و پریشان‌حال به نگهبان مرغزار مراجعه می‌کند و بر این تصمیم است که برای نجات جان فرزند، دل از وطن کنده و راهی هندوستان شود:

دوان مادر آمد سوی مرغزار	چنین گفت با مرد زینهار دار
که اندیشه‌ای در دلم ایزدی	فراز آمده است از ره بخردی
بیرم پی از خاک جادوستان	شوم با پسر سوی هندوستان

(همانجا)

این اضطراب و فشار روانی برای زن جوانی که شویش را ضحاک کشته و به خاطر حفظ جان فرزندش ناگزیر از فرار و ترک وطن است، روان‌زخمی عمیق بر روح حساس وی وارد می‌کند.

اختلال جدایی و مسائل مترتب بر آن را در داستان منیژه نیز، به گونه‌ای متفاوت از فرانک، شاهد هستیم. در مهابهاراتا نیز سیتا با وجود بارداری، به دلیل شایعات بی‌اساس مردم از داشتن ملکه‌ای که مدتی زندانی راوانا بوده و رواج شایعاتی درباره‌ی پاکدامنی‌اش، به رغم عبور از آتش و گواهی «آگنی» - خدای آتش - بر پاکی او، به دستور رام به جنگل تبعید می‌شود در حالی که خود از این موضوع (تبعید) بی‌خبر است! «لچهنم گفت: ای سیتا! ... رام که تو را از خود جدا کرده و به اینجاها فرستاده است به جهت بدنامی و طعن خلاق است.... سیتا از شنیدن این سخنان بیهوش گشت و بر زمین افتاد!» (مهابهاراتا، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۱۴) سیتا با مرور خاطرات شیرین رسم سیمبر^۲، حضور رام به همراه بشواماتر^۳ و شکستن کمان مهادیو^۴ به مقایسه آن عشق و دلدادگی و این تبعید ناروا می‌پردازد و آزرده‌گی خود را از رفتار رام بیان می‌دارد. لچهنم با ادای احترام به سیتا گفت: از خدا می‌خواهم دیوتهایی^۵ را که در این جنگل هستند خدمتکار تو سازد. سیتا بارها بیهوش شد؛ اما سرانجام تقدیر ناگزیر را

پذیرفت. در نهایت والمیکی او را یافت و نام و هویتش را پرسید. سیتا گفت: «من سیتا زن رامام. والمیکی با شنیدن نام سیتا در پای سیتا افتاد و گفت: خداوند تعالی مرا به این جنگل از آن آورده است که ترا ببینم ... نه ماه گذشت و در شبی، در ساعتی سعد، دو پسر از سیتا متولد شد.» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸: ۳۱۴-۳۲۲) سیتا فرزندان را پرورش می‌دهد و آموزش آنها را به والمیکی، پیر خردمند، می‌سپارد در حالی که رنج دوری از همسر و جلای وطن و ترومای حاصل از آن را به دوش می‌کشد. سیتا زنی بسیار قوی است که پس از تحمل رنج‌های این‌چنینی به نیکوترین شیوه فرزندان را می‌پرورد و سربلند و سرافراز به نزد همسر خود باز می‌گردد و وقتی از او خواسته می‌شود برای اثبات بیگناهی خود در مدت اقامت اجباری در جنگل، بار دیگر آزمون آتش را از سر بگذراند، طاقتش تمام می‌شود، از زمین می‌خواهد دهان بگشاید و او را ببلعد. «... زمین بترکید، دست سیتا را گرفته، بر تخت مرصع نشاند و در پاتال برد. دیوتها بر او گل نثار کردند و گفتند: بر سیتا رحمت است...» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸: ۳۱۴-۳۲۲؛ راماین، ج ۲: ۳-۱۵۲) روان‌زخم‌های عمیق سیتا، بودن روی زمین را برایش دشوار می‌سازد و تأثیر مخرب و مکرر تجربه اضطراب جدایی و ترومای حاصل از آن، به رهایی ابدی او از جهان و رنج‌هایش می‌انجامد.

۲-۳-۲- حس تحقیرشدگی (Humilating)

قربانی تحقیر در شرایطی قرار می‌گیرد که احساس می‌کند کوچک شمرده شده و به شأن و شخصیت و غرور وی لطمه وارد شده است. (لیندر، ۲۰۰۱: ۴۶). به این معنا که تحقیر مستلزم از بین رفتن جایگاه و منزلت فرد است. درحقیقت همه ما در زندگی جایگاه و موقعیتی داریم. اما تحقیر شکل رایجی از مجازات کردن، سرکوب کردن و انتقام گرفتن بوسیله جدا کردن فرد از آن جایگاه است. تحقیرشدگی ممکن است احساسات متنوعی از قبیل ناامیدی، اضطراب اجتماعی، ناتوانی در بیان خشم سرکوب شده، تزلزل روانی، هراس اجتماعی و میل به تخریب را به بار آورد. اما آنچه اهمیت دارد این است که تجربه تحقیر بدون انقضاست؛ به عبارت دیگر، احساس و تجربه‌ای که هرگز از بین نمی‌رود. (کلین، به نقل از فانکن، ۲۰۰۷: ۴۱۱)

نمونه بارز این تحقیرشدگی و روان‌زخم ناشی از آن در داستان شغاد، برادر ناتنی رستم، مجسم است. روان‌زخم حاصل از این تحقیرشدن به حدی شدید است که شغاد با استفاده از نیرنگ، کمر به قتل برادر می‌بندد. شغاد، ترومایی را که در طول زندگی‌اش به خاطر نادیده گرفته شدن در مقابل رستم، زاده شدن از یک کنیز و دیگر زخم‌های روحی حاصل از چنین تحقیری را با خود حمل کرده، درست در زمانی که احساس می‌کند جایگاه اجتماعی از دست رفته خود را بازیافته است و نیاز دارد که به عنوان داماد مهرباب کابلی و برادر رستم، با وی ارادتمندانه رفتار شده، به حرمت او باج و خراج از کابل برداشته شود، این نیاز برطرف نمی‌گردد زیرا رستم به رسم پیشین درخواست باژ و ساو می‌کند و باعث رنجش خاطر برادر می‌شود: شغاد به اوج بحران روحی می‌رسد و نقشه قتل رستم را در سر می‌پروراند و آن را اجرا می‌کند. (شاهنامه، ج ۳: ب ۱۶۵-۵۶)

دژم شد ز کار برادر شغاد نکرد آن سخن پیش کس نیز یاد

(شاهنامه، ج ۳: ب ۶۱)

شغاد آزرده‌خاطر از این تصمیم برادر، پیش پدر همسر خود می‌رود و از برادر گلایه می‌کند و در نهایت، نقشه قتل رستم پی‌ریزی می‌شود:

بسازیم و او را به دام آوریم به گیتی بدین کار نام آوریم

(همان: ۲۰۹، ب ۱۵۷)

شغاد و مهرباب کابلی با طراحی قتل رستم، او را به سوی نخجیرگاهی که قرار است قتلگاه رستم باشد می‌کشاند. رستم هنگام سقوط در چاه متوجه نقشه شوم شغاد می‌شود:

بدانست کان چاره و راه اوست شغاد فریبده بدخواه اوست

(همان، جلد ۳، ب ۱۶۶)

رستم از این دغا و حيله دچار ترومایی می‌شود که حاصل آن، طبعاً انتقام‌جویی و کشتن شغاد فریبکار و خائن است. (همان:

۲۰۹، ب ۱۶۹-۱۷۴)

این نوع تحقیر، تحقیر معطوف به قدرت است. نظیر چنین تحقیری را در مهابهاراتا در قمار بازی یودیشترا نیز شاهد هستیم: دروپادی (همسر برادران پنجگانه^۶ پاندوان) در قمار یودیشترا (یکی از همسران مشترک دروپادی) توسط کوروواها تحقیر و به عنوان کنیز به دربار کوروواها فراخوانده شد. درحالی که «در فصل^۷ خود بود» (مهابهارت، ج ۱: ۲۵۶) و قاعدتاً حق تعرض به او را نداشتند؛ اما کوروواها بی‌اعتنا به این موضوع و با نادیده گرفتن آیین مرسوم، قصد تعرض به دروپادی را داشتند. این عمل کوروواها به نوعی یک بازخورد سیاسی نیز بود. در این ماجرا، انسان بودن دروپادی، شخصیت و جنسیت او در معرض تهدید و بی‌احترامی قرار می‌گیرد. دروپادی کریشنا^۸ را به یاری طلبید و با قدرت خارق‌العاده وی، کوروواها نتوانستند با عریان کردن وی، رفتار توهین‌آمیز با یک کنیز را، با او داشته باشند.^۹ زیرا با کشیدن هر پیراهن از تن او، پیراهن دیگری جایگزین آن می‌شد. (همانجا) در این شرایط دروپادی به شدت تحقیر شد و آثار مخرب این بی‌تدبیری و شرط بستن بر سر وجود او در قمار، ضربه روحی سنگینی بر روح او وارد کرد. زیرا احساسات، عواطف و خواست قلبی دروپادی نادیده گرفته شد و سیاست تسلط‌آمیز مردانه باعث شد این شاهزاده خانم به عنوان یک کنیز به مدت دوازده سال خدمتکار کوروواها شود و سال‌ها بعد، از کوروواها انتقام بگیرد.

ترومای حاصل از تحقیرشدگی و معطوف به قدرت، مخرب‌ترین نوع تروماست که جز با انتقام گرفتن تسکین نمی‌یابد. در شاهنامه، ناهید، دختر قیصر روم، به خاطر بدی بوی دهانش تحقیر و از دربار رانده می‌شود. ترومای روحی او باعث می‌شود تا بارداری‌اش را پنهان کند. پدر ناهید نسبت فرزند ناهید را برعهده می‌گیرد و این جریان همچنان در طول زمان و تا زمان رویارویی دارا و داراب پوشیده می‌ماند. پدر ناهید، ناگزیر، نوه را فرزند خود معرفی می‌کند:

همی گفت قیصر به هر مهتری که پیدا شد از تخم من قیصری

(شاهنامه، ج ۳، ص ۲۴۳، ب ۹۵ به بعد)

ناهید در پی درمان بوی ناخوش دهان، تلخی و سوزندگی گیاه «اسکلندر» را به جان می‌خورد و دهانش خوشبو می‌گردد، با این حال از دربار رانده می‌شود. رنج روحی این زن نژاده و دختر قیصر روم آنجا عمیق‌تر می‌شود که ناگزیر است هویت فرزندش را پنهان کند و این تغییر هویت چه بسا بر سرنوشت وی در تمام عمر تأثیر می‌گذارد. در مهابهاراتا، کنتی (مادر پسران پنجگانه^{۱۰} پاندوان)، سرنوشتی مشابه ناهید برای پنهان کردن هویت فرزند خود دارد. در دوران کودکی کنتی، حکیمی به او وعده می‌دهد که هر زمان خواست می‌تواند فرزندی از خدایان درخواست کند. کنتی یک شب یکی از خدایان (سوریا، خدای خورشید و مذکر) را صدا می‌زند. نور بیش از حد سوریا او را می‌ترساند و کنتی درخواست می‌کند سوریا باز گردد. اما سوریا می‌ماند و در نتیجه کنتی از خدای خورشید بار می‌گیرد. در جامعه سنتی و به شدت مردسالار هند توضیح اینکه چگونه دوشیزه‌ای بدون ازدواج باردار شده است^{۱۲} بسیار دشوار است؛ بنابراین کنتی، فرزند سوریا را که کارنا نام نهاده است، درون سبدي گذاشته به آب می‌افکند. در این هنگام زوجی عقیم و از طبقه فرودست سبد را از آب می‌گیرند و کارنا را به عنوان فرزند خود بزرگ می‌کنند. (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۱۱۸-۱۱۷). بدین ترتیب سرنوشتی دیگرگون برای کارنا رقم می‌خورد. ناهید و کنتی علاوه بر اضطراب جدایی، اضطراب حاصل از هویت‌پوشانی فرزندان خود را تحمل می‌کنند. در واقع ترومای آنها که تا آخر عمر برایشان باقی است، مضاعف و رنج‌آورتر است. تحقیر ناهید و کنتی نمونه‌ای از هراس اجتماعی نیز می‌تواند به‌شمار آید.

ژرف‌نگری در حماسه‌ها، پیچیدگی آنها را از مقوله‌های تاریخ، اسطوره و داستان فراتر می‌برد و احساسات بشری را نیز تحریک کرده، به بیان انواع آنها می‌پردازد. نوع روابط در حماسه‌ها، علل بروز جنگ‌ها و ماهیت اخلاقی بحران عاطفی قهرمانان را نشان می‌دهد.

هایدگر بر این باور است که احساسات جنبه غیرمنطقی وجود ما را نشان نمی‌دهد بلکه به وجود اساسی ما در زمان بودن در جهان اشاره می‌کند. (هایدگر، ۱۹۶۲: ۱۰۷) بازنگری شخصیت‌های متون حماسی بخوبی بیانگر این نظر هایدگر است. در متون حماسی قهرمانان، ضدقهرمانان، پادشاهان، خنیاگران، سپاهیان و دیگر اقشار نقش اساسی خود در جهان هستی و پایگاه و جایگاه و نوع اثربخشی وجودی‌شان را در زمان بودن در زمین و بر پهنه هستی آشکار می‌سازند. در شاهنامه علاوه بر پادشاهان، جنگاوران و پهلوانان، زنان نیز عموماً قدرتمند، پرغرور، دارای استقلال رأی، بزرگ‌منش و صاحب اراده هستند: سیندخت، تهمینه، گردآفرید و دیگر بانوان نژاده؛ ضعف شخصیتی بعضی از بانوان در طبقات فرودست جامعه مشاهده می‌شود که به بافتار اجتماعی و طبقاتی آن زمان بازمی‌گردد. (دایگان، کنیزان و) در مه‌بهاراتاً زنان عموماً تحت سلطه مردان (اعم از پدر، همسر و پسر) هستند و دارای روحیه انفعالی. رسم‌ها و آیین‌هایی چون رسم سیمبر، چندشوه‌ری^{۱۱} و ساتی^{۱۲} گواه صادقی بر این مدعاست، هرچند زنان پر قدرتی چون ستوتی، کنتی، گاندهاری و دروپادی نیز گاه قدرت‌نمایی‌هایی از خود نشان می‌دهند، اما عموماً تسلیم هستند. ایزدبانوانی چون سرسوتی^{۱۳}، گنگا^{۱۴}، پاربتی^{۱۵} و درگا^{۱۶} (که اواتار^{۱۷} و تجسم خدایان هستند) شجاعت‌آمیزی‌هایی دارند و از قدرت اوتاری خود استفاده می‌کنند. اما زنان در حماسه‌های ایران از قدرت و نفوذ بسیاری برخوردارند و در تجربیات تروماتیک قاطعانه و متکی به نفس عمل می‌کنند. (جریره، شیرین، فرنگیس)

۲-۳-۳- فرابخشم (Byhond anger)

گاه آثار مخرب روانی حاصل از روان‌زخم به قدری شدید است که می‌توان از آن به‌عنوان «فراخشم» یاد کرد. خشمی فزون که از حد انتقام و کینه‌توزی گذشته است. روان‌زخمی عمیق که جز با نابودی فرد و ناکام گذاشتن دشمن تسکین نمی‌یابد. فردوسی بسیار هنرمندانه اینگونه روان‌زخم را در روایت کشته شدن فرود و خشماگینی جریره - مادر فرود - بیان کرده است. فراخشم در جریره از زیرمجموعه‌های «ترومای پیچیده» است. ترومایی که در آن شاهد اضطراب اجتماعی، میل به تخریب، تزلزل روانی و تک‌گویی درونی (= خودگویه) وی هستیم. جریره چنین می‌اندیشد که سپاه دشمن پس از فتح دژ به غارت اموال، غنیمت گرفتن اسبان و گنج‌ها و تعرض و تجاوز به بانوان دژ خواهند پرداخت. دهشتناکی اتفاقاتی که به یقین رخ خواهد داد؛ او را وادار می‌کند تا به نابودی یکسره جان‌ها و مال‌ها اندیشیده و تصمیم خویش را عملی سازد:

جریره یکی آتشی برفروخت	همه گنج‌ها را به آتش بسوخت
یکی تیغ بگرفت از آن پس به دست	در خانه تازی اسپان بیست
شکمشان بدرید و ببریدی	همه ریخت از دیده خوناب و خوی
بیامد به بالین فرخ فرود	یکی دشنه با او چو آب
دو رخ را به روی پسر بر نهاده	کبودشکم بردرید و برش جان بداد

(شاهنامه، ۱۳۹۲، ج ۱: ۴۶۷)

فراخشم را همچنین در رفتار تهمینه به هنگام استقبال از پیکر سهراب می‌توان به وضوح دید: ترومای تهمینه به صورت خشمی انتقام‌گیرنده در مرحله اول با آسیب زدن و موی‌کندن و خراشیدن بدن ظاهر می‌شود:

بزد چنگ و بدرید پیراهنش	درفشان شد آن لعل سیمین تنش
دو زلفین چون تاب داده کمند	بر انگشت پیچید و ازبن بکند
فرو برد ناخن، دو دیده بکند	سوی آتش آمد به آتش فکند
همه خاک ره را به سر برفکند	به دندان همه گوشت بازو بکند

(همان، ۴۵۱-۴۶۹)

درخواست تهمینه از رستم داشتن فرزندی برومند بوده است و پرورش نسلی نژاده و برتر، در نقش کهن‌الگوی مادر، با خویشکاری بزرگ پرورش فرزند، تهمینه با دیدن تابوت پسر خشم قهرآلود خود را نسبت به رستم بیان می‌کند، با آسیب روانی شدیدی که دیده، رستم را لایق خطاب نمی‌داند؛ بلکه خطاب به پیکر بی‌جان سهراب می‌گوید: آیا پدرت از جوانی و برز و بالای تو دریغش نیامد؟ چگونه توانست پهلوی جوانی دلاور و جنگاوری شجاع را بدرود؟ و ادامه می‌دهد: تن تو را به ناز پرورده بودم و اکنون تو را خون‌آلود می‌بینم در حالی که به جای جامه زرم و پهلوانی، کفن بر تن داری!

در سوگ سنگین کشته شدن فرزند، تنها همسر می‌تواند وی را آرام کند. اما در این روان‌زخم، همسری که باید تسکین‌دهنده باشد، خود قاتل فرزند است و این مسئله، سوگ و درد روانی حاصل از آن را چند برابر می‌کند. به این ترتیب تاب‌آوری تهمینه در برابر سوگ سهراب دیری نمی‌پایید و یکسال پس از او، زندگی را بدرود می‌گوید. (شاهنامه، ۱۳۹۲، ب: ۳۰۹-۱۰)

گاندهاری (مادر برادران کورو) هنگام شنیدن خبر مرگ پسرانش دچار ضربه روحی شدیدی می‌شود. بانوان کورو با دیدن اجساد فرزندان قهرمان خود به مویه و زاری می‌پردازند و اندوه و روان‌زخم حاصل از سوگ را فریاد می‌زنند.

فرنگیس نیز در سوگ فرزندش و ترومای حاصل از آن، در حضور درباریان، پدر را نفرین می‌کند:

سر ماهرویان گسسته کمند	خراشیده روی و بمانده
به آواز برجان افراسیاب	بنفرید با نرگس و گل پر آب

(شاهنامه، ب: ۲۲۲۹-۲۳۰۰)

کتایون، داغدار یل پهلوان و رویین‌تن خود است و روان‌زخم و خشم‌آگینی حاصل از آن را با سرزنش گشتاسب برون‌ریزی می‌نماید، کتایون آگاهانه به فزون‌خواهی همسر و آلودگی سیاست و حکومت، اعتراض دارد و او را قاتل می‌داند:

نه سیمرغ کُشتش، نه رستم، نه زال
تو کُشتی مر او را، چو کُشتی منال

(همان، ج ۳، ص ۱۹۸، ب: ۱۵۹۳)

در بررسی و مقایسه رفتار مادران قهرمانان شاهنامه در سوگ پسران خود، آشکارا شاهد عمق روان‌زخم و نوع عکس‌العمل آنها هستیم. جریره علاوه بر سوگ فرزند سوگوار عظمت و ملیت، نیز پرستندگان و گنج و اموال هم هست. او می‌داند که اسارت به دست دشمنان سرنوشتی بسیار جگرسوزتر از داغ پسر به دنبال دارد؛ پس با خشمی فزون از حد به نابودی هرآنچه ممکن است به دست دشمن بیفتد، کمر می‌بندد؛ از مال و اسب و پرستندگان و تمام چیزهای ارزشمند دیگر؛ با نابودی همه آنان، به حفظ و حراست آیین، ناموس، اموال و سرزمین خود می‌پردازد. شدیدترین فراخشم را در رفتار جریره شاهد هستیم. ترومایی که به نابودی همه چیز می‌انجامد. فراخشم در فرنگیس، کتایون و تهمینه با درجه کمتری بروز می‌نماید؛ شاید چون ناگزیر از زیستن با قاتلان فرزندان خود (همسرانشان) هستند. اما روح و جسم جریره دیرزمانی است که در زیر داغ و سوگ سیاوش شکسته است و طاقت این همه زخم بر زخم را ندارد. بنابراین شدیدترین نوع رفتار ستیزه‌جویانه را از خود نشان می‌دهد. با توجه به ستیزه‌گری الهه‌ها^{۱۸} «می‌توان رفتار پرخروش زنان حماسی را تصویری زمینی و ملموس از ستیزه‌جویی الهگان باستانی، بادشمنان خود دانست.» (جمشیدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۶) در این ماجرا، ناخودآگاه، الهه دورگا (ایود خشم و انتقام در ادبیات هند) به ذهن خطور می‌کند. (رک: ایونس، ۱۳۷۳، ۱۶۸)

بافت اجتماعی - فرهنگی سرزمین هندوستان، از آغاز، بر محور فرودستی زنان و خواری داشت آنان به‌عنوان جنس دوم بوده است. حتی خدایان، یا تجسم‌های ویشنو، ناگزیر از پذیرش نگاه مردسالارانه بوده و تسلیم را بر جوش و خروش و اعتراض ترجیح داده‌اند. تا آنجا که دروپردی، قهرمان زن مهابهاراتا، با نشان دادن رفتار اعتراضی به قمار همسرش بر سر او، نه تنها به‌عنوان زنی مبارز و حق طلب تلقی نمی‌گردد که در ادبیات و فرهنگ مردم هند به‌عنوان زنی «سلیطه» معرفی و شناخته می‌شود^{۱۹}.

دروپادی که یکی از اوتارهاست و تولدی طبیعی ندارد^{۲۰}، به همراه برادرش از میان شعله‌های آتش با مأموریتی الهی از آسمان ظاهر می‌شود. وظیفه او نابودی جنگجویان شیطانی بوده. دروپادی همیشه در معرض خشونت است: سویامواری^{۲۱} او به نزاع ختم می‌شود. حتی ازدواج همزمان با پنج برادر^{۲۲} به او تحمیل می‌شود. در دنباله ماجرای بین پسرعموها و تصاحب سرزمین هستیناپور، کوروواها با نیرنگ بازی تاس (قمار) تمام دارایی پاندوان‌ها را از آنان بردند حتی دروپادی را. (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۲، ۱۴۴)

در جریان چنین رسم ناجوانمردانه، غیراخلاقی و هنجارگریزانه‌ای است که ترومای نهایی به دروپادی وارد می‌شود. بنابراین، برخلاف رسم هندوان و تسلیم‌پذیری زنان در مقابل مردان، دهان به اعتراض گشود و رقیب قمار همسرش را لعن و نفرین و به نابودی تهدید کرد. (همانجا) اما به رغم این اعتراض، شقاوت و بی‌رسمی و بدآیینی طبقه حاکم دامن‌گیر دروپادی شده و وی به‌عنوان یک کنیز به مدت دوازده سال خدمتکار کوروواهاست. فراعشم او در جنگ با کوروواها و شراکت در قتل آنان و گرفتن انتقام دیده می‌شود.

شکستگی نیز از اوتارهاست و سه بار با تجسم انسانی به زمین می‌آید. اولین بار با نام آمبا و دختر شاه پانچال؛ در مراسم سیمبر، بهکیم که پهلوان بزرگ کوروواها بود، او را از مجلس می‌رباید ولی با وی ازدواج نمی‌کند این موضوع خشم و نفرت آمبا از بهکیم را برانگیخته، کمر به قتل او می‌بندد، و در اوتاری دیگر و رویارویی با بهکیم تصمیمش را عملی می‌سازد. (همان، ج ۴: ۵۹)

شکستگی (مادر برادران کورو) هنگام شنیدن خبر مرگ پسرانش دچار ضربه روحی شدیدی می‌شود. بانوان کورو با گام‌های لرزان، به میان مردگان بی‌شمار گام نهاده و شیونی جانسوز بر دشت توفنده طنین افکنند... آنها پسران، پدران، برادران و سروران خویش را در میان کشتگان دیدند که گرگ‌های گرسنه جنگل از جسد تنومند آنان تغذیه می‌کنند و وحوشی دیدند که در روشنایی روز در پی شکار می‌گردند! «از سینه گاندهاری آهی بلند و دردناک برآمد.» (همانجا) گاندهاری درسوگ فرزندش: «حواسش از غم و اندوه محروم شد، ناگهان مانند درخت چنار از ریشه به زمین افتاد. گاندهاری گفت: افسوس ای پسر! کسی که قبلاً در محاصره پادشاهانی بود که با یکدیگر رقابت می‌کردند تا او را خوشحال کنند؛ اکنون کشته شده و روی زمین دراز کشیده و توسط کرکس‌ها محاصره شده است.» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۴۳۱) حتی خواندن یا شنیدن چنین صحنه‌هایی مملو از شقاوت و بی‌رحمی به خواننده متن حس تروماتیک می‌دهد.

سخنانی که بر زبان آورده می‌شود به‌خوبی قادر است وضعیت آسیب‌زا را تلخ‌تر از آنچه هست بیان کند. مقایسه این توصیفات از پسر گاندهاری با سخنان ته‌مینه و جریره در مرگ پسران خود، بیانگر سخنان یک قربانی یا فردی است که بر یک قربانی دیگر مویه می‌کند. این مقایسه به‌خوبی جایگاه روحی قوی‌تر قهرمانان زن شاهنامه را نسبت به زنان حماسه‌های هند نشان می‌دهد؛ زیرا مادران شاهنامه با سوگواری خود، به سرزنش قاتلان فرزندانشان می‌پردازند، از آنان انتقاد می‌کنند (ته‌مینه) و یا با مبارزه‌ای منفی و از بین بردن هرگونه غنیمتی، اعم از گنج و دینار و اسبان و زنان، دشمن را از کامیابی محروم می‌سازند. (جریره) وجه تشابه مادران قهرمانان شاهنامه و گاندهاری در از دست دادن پسران قهرمان خویش است؛ البته بیان توصیف‌های فردوسی از قهرمانان، صحنه‌پردازی، دیالوگ بین قهرمانان و سایر عناصر چنین می‌نماید که جنبه‌های تروماتیکی شاهنامه هدف‌دارتر، منظم‌تر و تأثیرگذارتر از مهابهاراتا بیان گردیده است.

۲-۳-۴- ترومای تاریخی (Historical Trauma)

«ترومای تاریخی» اولین بار در دهه ۱۹۶۰ میلادی، پس از انجام مطالعاتی روی بازماندگان هولوکاست و خانواده‌های آنها مطرح شد. بی‌تردید می‌توان گفت تأثیرگذارترین تروما، ترومای تاریخی است. این نوع تروما به زعم روان‌درمانگران، مددکاران اجتماعی و روانشناسان به آسیب عاطفی یک فرد یا یک نسل از یک تجربه یا رویداد آسیب‌زای تاریخی اشاره دارد. «ترومای تاریخی»، ترومایی چندنسلی است که توسط گروهی از مردم در یک طبقه فرهنگی، نژادی یا قومی ویژه که مدت‌های طولانی

تحت ستم بوده‌اند، تجربه می‌شود. چنین ترومایی به رویدادهای اثرگذار مهمی مانند برده‌داری، هولوکاست، جنگ جهانی، استعمار بومیان و نسل‌کشی مرتبط است. تروماهای تاریخی بر مبنای یک زمینه بومی «جهان چهارم» نیز توصیف شده‌اند. (والترز و سیونی، ۲۰۰۲) به این معنا که در چنین زمینه‌ای یک اقلیت بومی در کنار یک اکثریت استعمارگر دارای قدرت و امتیاز ویژه نهادینه شده، زندگی می‌کنند.

ترومای تاریخی آثاری بسیار مخرب‌تر از دیگر تروماها می‌تواند داشته باشد. این نوع تروما روان یک یا چند نسل از جامعه را تا قرن‌ها تحت تأثیر قرار می‌دهد. جنگ‌های ایران و توران، جنگ کوروها و پاندوان در هند، حمله مغول‌ها به کشورهای گوناگون از جمله ایران و آثار مخرب آن تا قرن حاضر همچنان بر روان‌زخم آحاد جامعه دامن می‌زند، یادآوری آن صحنه‌ها و رخداد جریان‌های مشابه مانند بمباران هیروشیما، هولوکاست، کشتار مردم غزه، جریان ۲۸ مرداد، بمباران شیمیایی حلبچه، فلاش‌بک به گذشته و یادآوری رنج بیشمار جریان‌های تاریخی گذشته، آسیب امروزین را دوچندان می‌کند و معمولاً پاسخ به ترومای تاریخی (HTR Respos) گفته می‌شود، یعنی آسیب بین نسلی؛ این تروما ممکن است تا قرن‌ها در اذهان بشر وجود داشته باشد. بردگان سازندهٔ اهرام ثلاثهٔ مصر، برده‌داران اشراف عرب، سیاه‌پوستان برده (برده‌داری در تاریخ معاصر) و یا حتی تحقیر رنگ پوست، پرداخت دستمزد کمتر به سیاهان و زنان، از پدیده‌های تأثیرگذار بین نسلی در ترومای تاریخی است. گاه پاسخ تاریخی به تروما تا قرن‌ها ادامه می‌یابد و تروما بر تروما می‌افزاید که می‌توان آن را ترومای مزمن نامید. تبعیض نژادی بارزترین نوع ترومای تاریخی و بین نسلی است. روان‌رنجوری حاصل از برخی رخدادهای تاریخی مانند خون‌خواهی سیدالشهدا (ع) در طول قرن‌ها یا کین سیاوش از جمله آنهاست. به طور کلی اسطوره‌ها و حماسه‌ها بیانگر و آینه تمام‌نمای ترومای تاریخی هستند و هم از این روست که ماندگار شده‌اند.

۲-۳-۵- ترومای اجتماعی (Social Trauma)

در حماسه‌ها، هرگونه احساس انسانی قابل تصور شکل می‌گیرد. به همین دلیل امروزه می‌توان با آنها هم‌ذات‌پنداری کرد. حماسه در ابعاد دینی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه رسوخ می‌کند و به مسائل معقول جامعه می‌پردازد. (دبروی، ۲۰۱۰) هریک از حماسه‌ها یک درام اجتماعی است که پیچ و خم جوامع را می‌گشاید و آنها را به هم متصل می‌کند. (بیسواس، ۲۰۱۶: ۵۲) بازگشت به حماسه‌ها و متون حماسی و استخراج مشابهت‌های جامعه‌شناختی آنها بی‌انگیز تکرار مجموعه‌ای از معضلات اجتماعی است که در هر جامعه، در فاصله مکانی و زمانی خاص و البته با جلوه‌های جدید و منطبق با ویژگی‌های مکانی، زمانی و فرهنگی جوامع جدید بروز و ظهور می‌یابد. در جوامعی که خرد و اندیشه جایی نداشته باشد، زور بازو، برتری سلاح و تعداد لشکریان تعیین‌کنندهٔ مسیر زندگی جامعه باشد، روان‌زخم اجتماعی در قالب رفتارهای ناهنجار اجتماعی، خشونت، پرخاشگری، نیرنگ، دزدی و صدها ناهنجاری اجتماعی دیگر مجال بروز و ظهور می‌یابند. نظام طبقاتی حاکم بر جوامع هند و ایران، تقسیم‌بندی جامعه به طبقات بالادست و فرودست و عواقب ناشی از آن، همه از مصادیق ترومای اجتماعی است. «ترومای اجتماعی می‌تواند مواجهه با جنگ، خشونت، آسیب، فقدان ناگهانی، بیماری جدی، یا بلایای طبیعی باشد.» (کلیبر، ۲۰۱۹؛ به نقل از: فرخنده فال وزرانی ۱۴۰۲: ۱۶) تروما می‌تواند به صورت جمعی اتفاق بیفتد؛ مواجهه گروهی از افراد با رویداد استرس‌زایی که تجربه یا تهدید به خشونت، آسیب و فقدان را در بر داشته باشد. (همانجا) در روزگاران اساطیری نیز افراد به روان‌زخم اجتماعی آگاه بوده‌اند: «... راجه شل، به جد هشر گفت که شما خیال نکنید که این محنت تنها نصیب شما شده است و بس، بلکه پیشتر از شما نیز مردم رنج‌ها دیده و محنت‌ها کشیده‌اند.» (مه‌بهاراتا، ج ۱: ۶۸) در شاهنامه، گذر جمشید از داد و دادگری، تقویت آرزو در او و جدا شدن فرّه ایزدی که نتیجه‌ای جز نارضایتی مردم و پناه بردن به آغوش ضحاک ندارد، کل جامعه را دچار تروما می‌کند. قیام کاوه آهنگر و همراهان او که توده مردم هستند، اعتراض جمعی در پیوند با این ترومای اجتماعی است. (رک: شاهنامه، ج ۱، ب ۱۷۰-۱۷۵)

حمایت مردم از فریدون نیز بیانگر دردی است که از حاکم ظالم دیده‌اند:

همه در هوای فریدون بُدند
که از درد ضحاک پرخون بدند
(شاهنامه، ۱۳۹۴، ج ۱، ب ۴۲۵)

روایتگران حماسه‌ها که در لابه‌لای سطرهای نانوشتۀ این متون شاهد عواقب ترومای اجتماعی بوده‌اند برای عبرت نسل‌های آینده چنین گفته و سروده‌اند:

نهان گشت کردار فرزائگان
پراکنده شد کام دیوانگان
هنر خوار شد جادوی ارجمند
نهان راستی، آشکارا گزند
(همان: بب ۱۹۸-۱۹۹)

آنگاه به عنوان یک مصلح اجتماعی پند می‌دهند:

بیا تا جهان را به بد نسپریم
به کوشش همه دست نیکی بریم
نباشد همی نیک و بد پایدار
همان به که نیکی بود یادگار
(همان، بب ۴۸۹-۴۹۰)

۲-۳-۶- زنان آسیب‌پذیرترین قربانیان تروما

در روایات حماسی «به اقتضای موضوع اصلی آن که نبرد بر سر قدرت و ثروت است، مردان، جنگاوران و پهلوانان نقش‌آفرینان اصلی هستند و زنان طبیعتاً در حاشیه قرار دارند.» (طاهری، ۱۳۹۸: ۱۴۷) اما در مواردی انگشت‌شمار زنان از نقش‌آفرینی برخوردارند. هرچند این نقش‌ها در مسیر زندگی آنان عاری از آسیب روحی و روان‌زخم نیست؛ ترومای اجتماعی علاوه بر تأثیر جمعی، بر آنان تأثیر روانی-جنسیتی و عمیق‌تری بر زنان دارد که می‌توان از آن به عنوان «ترومای جنسیتی» نیز یاد کرد. ترومایی که از آغاز خلقت زن تاکنون که در جوامع پیشرفته زندگی می‌کنیم، همچنان جزو بیشترین و آسیب‌رسان‌ترین تروماهاست. مسلماً زنی که در قرن بیست و یکم از ترومای جنسیتی رنج می‌برد، با خواندن سرگذشت زنان و ترومای جنسیتی آنان در طول قرون و سال‌های گذشته و هم‌ذات‌پنداری با آنان رنج بیشتری را احساس می‌کند. چنانچه داستان سیاوش و سودابه و سیتا و رام را برابر نهمیم از سوی دو قهرمان بی‌گناه هر یک از این دو داستان (سیتا و سیاوش) وفاداری را تا سرحدّ نابودی آنان شاهد خواهیم بود. سیتا و رام دو تن از معروف‌ترین عشاق حماسه‌های هند (هر دو از ایزدان) هنگام عزیمت به جنگل و تبعید چهارده ساله از سوی دربار، زندگی آرامی را می‌گذرانند تا اینکه راونا (تجسم اهریمن و بدکاری و از عشاق دیرینه سیتا او را می‌دزدد و با خود به دژ می‌برد؛ سیتا در نهایت آزاد می‌شود و پیش رام باز می‌گردد و برای اثبات پاکی خود با رضایت تمام گذر از آتش را می‌پذیرد. زیرا «در آزمون آیینی آتش، آتش کسانی را که در بند گناه و ناپاکی هستند و به تزکیه و تصفیه نپرداخته‌اند، می‌سوزاند و رسوا می‌کند، اما به ارواح پاک و جان‌های شایسته، نه تنها آزاری نمی‌رساند بلکه پاکی و کمال آنها را ثابت می‌کند.» (صرفی، ۱۳۸۰: ۳۵) و سیتا (همسر رام) نمونه ناب این ارواح پاک و جان‌های شایسته است. دوران تبعید می‌گذرد و سرانجام پادشاهی به رام می‌رسد. رام و سیتا بسیار از سوی عوام و شایعات آنان مبنی بر غیبت چند ماهه سیتا و دوری از رام و زندانی بودن نزد راونا مؤاخذه می‌شوند. ناگزیر رام، به‌رغم اعتقاد راسخ به پاکی سیتا، از او می‌خواهد برای اطمینان خاطر مردم یکبار دیگر از آتش عبور کند. (بنا به اصل پایبندی به دارما) سیتا که به خاطر رام و در طول زندگی با او رنج‌های فراوانی را متحمل شده است با این درخواست، در شرایط تروماتیک خارج از تحمل قرار می‌گیرد و به‌رغم عشقی که به رام دارد، گلابه‌مندانه و سرخورده از رام جدا می‌شود و به مادر خود زمین می‌پیوندد. سیتا (دختری که از شیار زمین پدید آمده) از مادرش زمین می‌خواهد که او را در آغوش گیرد؛ زمین دهان باز می‌کند و سیتا را می‌بلعد. در شاهنامه سیاوش نیز برای اثبات وفاداری

به پدر در برابر روان زخم حاصل از تهمت سودابه و نیرنگ‌های بعدی او، درد هجران را می‌پذیرد و برای دوری از مرکز قدرت، نیز رهایی از شهوت سودابه عازم دیاری دیگر می‌شود و در نهایت در یکی از دراماتیک‌ترین صحنه‌های شاهنامه خون پاکش به ناحق بر زمین می‌ریزد و مانند سیتا خسته از ترومایی دردناک زندگی‌اش پایان می‌پذیرد.

برابرنهاد سیتا در شاهنامه، شیرین است. او تهمت ناپاکی خود و روان زخم حاصل از آن را با پایان دادن به زندگی‌اش از خود می‌زداید. شیرین و سیتا هر دو مظهر وفاداری به همسر نیز هستند.

ترومای زنان در قشر پایین جامعه نمود گسترده‌تری دارد. زنی از طبقه کنیزان به دستور سودابه فرزندش را سقط می‌کند تا سودابه از احساسات کاووس برای فشار روانی و سقط جنین بهره جوید. عواطف و احساسات آن کنیز، تحمل دردهای روحی و جسمی حاصل از این اقدام در قالب ابیات بیان نشده است. اما واقعیتی است که وجود دارد و از پس قرن‌ها برای خوانندگان (بویژه خوانندگان زن) آثار سوء روانی (تروما) ایجاد می‌کند.

زنان هندی برای مدت طولانی با درد و رنج نظم اجتماعی مرسوم احاطه شده‌اند. به وضوح می‌توان مشاهده کرد که در رامایانا به خاطر سوءظن شوهر و شایعات مردم، یک زن پاک و متعهد باید به تبعید برود، به تنهایی و در غربت زایمان کند، پسران خود را به تنهایی بزرگ کند و حتی پس از گذراندن آزمون آتش، تحمل رنج دوری و زندگی در تبعید با شرایط نامساعد جنگل، ترس‌ها و بی‌پناهی‌ها وقتی فرزندان فرهیخته‌اش را به دربار پدر می‌فرستد و خود نیز به دربار خوانده می‌شود، باز، حکیم والمیکی (یک مرد) باید به پاکی و تعهدورزی وی، (در طول مدت زندگی در جنگل) گواهی دهد. اما ظلم زنان در رامایانا (که بخشی از حماسه بزرگ مهابهاراتا است) تنها محدود به این تصاویر نیست و بسیار فراتر از آن است. اورمیلا، همسر لاکشمانا، (برادر رام و همراه او در تبعید) که مجبور است تمام زندگی زناشویی خود را فقط برای حمایت از احساسات شوهرش برای یک دوره طولانی چهارده ساله قربانی کند، دل‌شکسته است. او به عنوان همسر برادر رام هیچ ربطی به تبعید رام ندارد، اما مجبور است سال‌ها بعد از عروسی تنها بماند زیرا شوهرش بر طبق رسوم می‌خواهد برادر بزرگتر را در تبعید همراهی کند. (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱) جایی که دروپردی مجبور می‌شود با پنج شوهر وارد زندگی مشترک شده و در قمارخانه دربار سلطنتی مبادله شود، این تحقیر به قدری گسترده است که حتی برای کنیز یک ملکه هم تصور نمی‌شود، اما در فرهنگ به شدت مردسالار، یک بانوی نژاده باید تمام آن تهاجم را فقط به خاطر شوهران سست‌عنصر خود و قوانین و آیین‌های بی‌منطق اجتماعی بپذیرد.

۳- نتیجه‌گیری

بررسی تروما در دو حماسه شاهنامه و مهابهاراتا بازگوکننده این واقعیت است که اگرچه این روایت‌ها مشخصاً به عنوان روایت‌های روانشناسیک نوشته نشده‌اند، اما با بررسی سرنوشت، بازخورد روحی-روانی و آثار مخرب آسیب جنگ بر روی شخصیت‌های متون حماسی، می‌توان آن را بر روی افراد مطالعه کرد. در شاهنامه و مهابهاراتا با تروما و انواع آن مواجه هستیم. بافت فرهنگی-اجتماعی و روحیه ملی‌گرایی در میزان آسیب‌پذیری از انواع تروما در حماسه‌های ایران و هند تأثیرگذار است. در ترومای جنسیتی (فمینیستی) زنان هندو در حماسه مهابهاراتا به دلیل شرایط سنگین مردسالاری و پذیرش سلطه مردانه رفتاری پذیرشگر و از سر تسلیم از خود نشان می‌دهند تا آنجا که تجسم‌های خدایان بر روی زمین (آواتارها) نیز در مواجهه با قوانین نابرابر زمینی تسلیم شرایط هستند (سیتا) اما زنان شاهنامه با در دست داشتن قلمرو فرمانروایی و پادشاهی (در مواردی)، غرور ملی و ویژگی‌های شخصیتی به هنگام بروز رخداد‌های تروماتیک، واکنش‌هایی مقتدرانه از خود نشان می‌دهند و با بروز فراخشم حاصل از تروما از جان و مال خود می‌گذرند و با نابودی و ویرانگری عمدی دست دشمن را از رسیدن به مال و ناموس و کشورشان کوتاه می‌کنند. تروماهای تاریخی و اجتماعی نیز با توجه به طیف گسترده توده مردم نتایج یکسانی در هر دو متن حماسی ایران و هند نشان می‌دهند. بررسی دو متن، نشان می‌دهد که جنبه‌های تروماتیک شاهنامه هدفدارتر، منظم‌تر و تأثیرگذارتر از مهابهاراتا است.

۴- یادداشت‌ها:

- ۱- کاند: هریک از فصل‌های مه‌بهارات یک کاند است.
- ۲- سیمبر: جشن انتخاب داماد که از سوی پدر دختر با دعوت از بزرگان (خواستگاران هم‌طبقه اجتماعی) صورت می‌گیرد.
- ۳- بشوامتر: نام یک عابد، مرتاض، رکشیر. پادشاهی که برای رهایی از رنج‌هایش، خود را در آتشی عظیم انداخت، اما آتش او را نسوزاند.
- ۴- مهادیو: نام دیگر شیواست و کمان بسیار بزرگ و یشنو که هیچ‌کس تاب زه کردن یا کشیدن آن را نداشت و تیراندازی با این کمان، شرط دستیابی به سینا بود.
- ۵- دیوتها: موکلان، فرشتگان.
- ۶- شوهران پنجگانه: درباره شوهران پنجگانه دروپادی گفته می‌شود که هریک از برادران تجسمی از یک ویژگی برهما هستند و در واقع یک نفرند، نه پنج نفر!
- ۷- فصل: دوران قاعدگی زنان هندو، که باید در انزوا به سر می‌بردند و مصاحبت با آنان ممنوع بود.
- ۸- کریشنا: هشتمین تجلی ویشنو، مشهورترین اسطوره کریشنا با اسطوره خدایی او پیوند می‌خورد. (دروپادی یکی از تجسم‌های کریشناست).
- ۹- در دوران پیشاتاریخ هند، کنیزان مایملک اربابان خود بودند و در جنگ‌ها و بازی تاس (قمار) به عنوان غنیمت در نظر گرفته می‌شدند. صاحبان بی‌توجه به میل و خواست کنیزان حق کامجویی و بهره‌کشی از آنان را داشتند. اما با زنان نژاده چنین رفتاری نمی‌شد.
- ۱۰- کنتی: (مادر پاندوان‌ها) صاحب پنج پسر بود. (یودیشترا، ارجون، بهیم، نکل، سهدیو) این پسران پیوسته باهم بودند و طبق درخواست مادر هر غنیمتی که به دست می‌آوردند با هم تقسیم می‌کردند.
- ۱۱- دوشیزه مادر: اسطوره‌ای جهانی است که بخشی از باورهای مردم باستان را در مورد جایگاه زنان نشان می‌دهد. مادر باکره‌ای که باردار می‌شود و فرزند او مظهر خدای آسمانی است.
- ۱۲- ساتی: رسمی قدیمی در میان هندوان است. با فوت شوهر، زن او هم همراه با شوهرخویش در آتش می‌سوزد. اگرچه روساخت چنین رسمی اظهار وفاداری به مرد است، اما ژرف‌ساخت آن مسئله‌ای اجتماعی و اقتصادی است. این رسم در بیشتر ایالت‌های هند منسوخ شده اما در بعضی از روستاهای دورافتاده هنوز اجرا می‌شود.
- ۱۳- سرسوتی: جدۀ پاندوها و کوروهاست به روایت اسطوره، در شکم ماهی متولد شد. او اولین زنی بود که برخلاف رسوم جاری هند باستان، به حکیم دانایی دل‌بسته شد و شخصاً به حکیم پیشنهاد ازدواج داد. (زنی هنجارشکن)
- ۱۴- گنگا: این ایزدبانو تجسم خدایی رودخانه گنگ است و الهه‌ای محبوب در نزد هندوان. با خویشکاری تطهیر مردمان. او به فرمان شیوا برای پاک کردن گناه زمینیان به زمین آمد.
- ۱۵- پارتی: از بزرگترین ایزدبانوان اساطیر هند است. در تجسم زمینی خود، دختر سلطان کوهستان هیماون و ملکه سرزمین منا بوده است. هنوز هم از الهگان محبوب هندوان و مورد پرستش است.
- ۱۶- دورگا: ایزدبانوی جنگاوری در اساطیر هند است.
- ۱۷- اواتار: تجسم خدایان به صورت انسان بر زمین.

۱۸- ستیزه‌گری الهه‌ها: ایزدانوان یا الهه‌ها نقشی دوگانه داشته‌اند: رحم و شفقت و خشم و انتقام‌جویی. دورگه زنی زیبا، دارای ده دست مسلح، که سلاح خدایان جنگجو را که نماد قدرت آنان است، در دست دارد. سوار بر ببر با سیمایی تهدیدکننده و برای کشتن تولد یافته است. (رک: ایونس، اساطیر هند. صص ۱۵۸-۱۶۷)

۱۹- دروپادی در اعتراض به شرط‌بندی خود در قمار در تالار عمومی کاخ کوروها (جایی که سنتاً محلی مردانه است)، آشکارا این وضعیت را «ظلمی وحشیانه» می‌خواند. این اعتراض باعث می‌شود دهر تراشت، پادشاه کوروواها، او و خانواده‌اش را آزاد کند. اما با این هنجارگریزی، در فرهنگ هند سمبول زنی سلیطه می‌گردد.

۲۰- تولد غیرعادی دروپادی: دروپادی زیباترین و برجسته‌ترین قهرمان زن مهابهاراتاست. پانچال، پادشاه دراپودا، فرزندى نداشت و از خدای آتش خواست تا به او فرزندى بدهد. خدای آتش، دروپادی و برادرش را از میان شعله‌هایش به پانچال داد.

۲۱- سویومارا: رسم انداختن حلقه گل از سوی دختر به گردن داماد انتخابی.

۲۲- دروپادی قانوناً همسر ارجون است و به خاطر خطای کنتی، مادر برادران پاندو، همسر پنج برادر می‌شود.

۲۳- نبرد عاشورا یک واقعه تاریخی است و نه اساطیری؛ اما برخی محققان اسطوره سیاوش را بیش متن واقعه عاشورا دانسته‌اند. (بهزادی و همکاران، «تطبیق عناصر تکرارشونده نمادین اسطوره قهرمان در سوگ سیاوش و تعزیت امام حسین (ع) با رویکرد بیش متنی ژنتی» (۱۳۹۹)، دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، سال ۹، ش ۳۷).

۵- فهرست منابع

الف) منابع فارسی:

- ۱- آموزگار، ژاله، (۱۳۶۸)، «چرخش ویژگی‌های قهرمانان شاهنامه»، نشریه آدینه، شماره ۴۰، صص ۱۳-۱۲.
- ۲- آهوفلندری، رثوف، (۱۳۹۸)، تروما و شخصیت تروماتیک، بی‌جا، بی‌نا.
- ۳- آیدنلو، سجاد، (۱۳۸۷)، «چندین بن‌مایه مهم ازدواج در ادب حماسی ایران» مندرج در نشریه ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۱۶۰، صص ۲۳-۱.
- ۴- ادل، لیون، {بی‌تا}، «ادبیات و روانشناسی»، ترجمه بهروز عزبدفتری، دانشگاه تبریز، ۱۶۵-۱۹۲، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز.
- ۵- استادی، الهام، کتابیون مزداپور (۱۳۹۸)، «چگونگی و ساختارهای بر تخت نشستن زنان فرمانروا در ایران باستان (۵۵۰ پ.م. تا ۶۵۱ م)»، دوفصلنامه علمی زبان‌شناخت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال دهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص ۱-۲۴.
- ۶- استعلامی، محمد، (۱۳۵۳)، تربیت در مکتب عرفان و رابطه آن با روانشناسی مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۴، سال ۲، صص ۱۰۳-۱۱۳.
- ۷- اکبری، عدنان، حمید خانی‌پور، (۱۳۹۸)، «فروید، رانک و مسئله اضطراب»، مجله رویش روانشناسی، سال ۸، شماره ۱۱، پیاپی ۴۴، صص ۵۶-۴۸.
- ۸- بولتون، رابرت، (۱۳۸۱)، روانشناسی روابط انسانی، ترجمه حمیدرضا سهرابی، تهران: رشد.
- ۹- بهزادی، نینا، سید مصطفی مختاباد امرئی، محمدرضا شریف‌زاده، «تطبیق عناصر تکرارشونده نمادین اسطوره قهرمان در سوگ سیاوش و تعزیت امام حسین (ع) با رویکرد بیش متنی ژنتی» (۱۳۹۹)، دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، سال ۹، ش ۳۷.
- ۱۰- پاکرو، فاطمه، (۱۳۹۱)، «نقد تطبیقی اسطوره آفرینش در شاهنامه فردوسی و مهابهاراتای هندی»، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ش ۲۷.

- ۱۱- تلخابی، مه‌ری، (۱۳۹۶)، «نگاهی به مهمترین برادرکشی‌های شاهنامه از منظر نظریهٔ عقدهٔ حقارت»، فصلنامهٔ تخصصی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی، شماره ۳۱، صص ۱۳۷-۱۵۶.
- ۱۲- تودور، هنری، (۱۳۷۹)، اسطورهٔ سیاسی، ترجمه محمد دامادی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۱۳- حاجی‌رحیمی، فاطمه، (۱۳۹۹)، بررسی شخصیت حماسی جریره با رویکرد نظریهٔ بینامتنی ژنتی، فصلنامهٔ بهارستان سخن، س هفدهم، ش ۵۰، صص ۱-۲۴.
- ۱۴- حافظ، شمس‌الدین محمد، (دیوان غزلیات)، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: انتشارات صفی‌علیشاه.
- ۱۵- حسینی جلیلیان، محمدرضا، علی حیدری و بهجت بیرانوند، (۱۳۹۳)، «تحلیل اسطوره‌ای دوشیزه مادر»، فصلنامهٔ ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، س ۱۰، ش ۲۵، صص ۱۳۶-۱۰۷.
- ۱۶- دارمستتر، (۱۳۵۴)، «وجوه مشترک مهابهاراتا و شاهنامه»، مترجم جلال ستاری، مندرج در مجلهٔ هنر و مردم، ش ۱۵۴-۱۵۳، صص ۱۷-۳۳.
- ۱۷- دیویلسن، الگا، (۱۳۷۹)، سوگواری زنان به عنوان اعتراض در شاهنامه، ترجمه فرهاد عطایی، مجلهٔ بخارا، تیر و خرداد ۱۳۷۹، شماره ۱۲، صص ۷-۱۵.
- ۱۸- سرکاراتی، بهمن، (۱۳۵۵)، «روستم یک شخصیت تاریخی یا اسطوره‌ای»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال دوازدهم، شماره دوم، صص ۱۹۲-۱۶۱.
- ۱۹- صدیقی، علیرضا، حسنعلی قبادی، (۱۳۸۵)، «مقایسه و ساختار خویشاوندکشی و خویشاوندآزاری در شاهنامه و مهابهارات»، متن پژوهی ادبی، شماره ۱۱، صص ۱۶۴-۱۴۵.
- ۲۰- صرفی، محمدرضا، (۱۳۸۰)، «آزمون آتش»، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره ۸ و ۹، زمستان ۷۹ و بهار ۱۳۸۰، صص ۳۱-۵۷.
- ۲۱- طاهری، مجید، حمید آقاجانی، (۱۳۹۸)، «جایگاه و نقش زنان در حماسه مهابهاراتا»، شماره نهم، صص ۱۷-۱۴۵.
- ۲۲- فرخنده‌فال، مونا، فریبا زرانی، (۱۴۰۲)، «سوگواری در ترومای اجتماعی»، مجلهٔ رویش روانشناسی، سال ۱۲، شماره ۴، پیاپی ۸۵، صص ۲۴-۱۵.
- ۲۳- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۹۴)، شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، تهران: انتشارات سخن.
- ۲۴- فسایی، جعفر، علی بلاغی اینانلو، مسعود دوست‌پرور، (۱۴۰۲)، «اسطوره، گفتمان معطوف به قدرت»، مندرج در متن‌پژوهی ادبی، شماره ۹۷، صص ۲۶۹-۲۹۷.
- ۲۵- کیا، خجسته، (۱۳۶۸)، «استواری زنان شاهنامه در برابر مردان خودکامه»، آدینه، شماره ۴۰، صص ۱۴-۱۶.
- ۲۶- گراس، گونتر. ویلیام، (۱۴۰۱)، قرن من، مترجم کامران جمالی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- ۲۷- گلشنی، مقداد، محمد بارانی، مریم خلیلی جهان‌تیغ، (۱۳۹۶)، «بررسی تطبیقی و ساختار روایی خویشکاری دو نبرد بزرگ دریای اسمار و شاهنامه براساس نظریه پراپ»، فصلنامهٔ مطالعات شبه‌قاره، سال نهم، صص ۱۹۰-۱۷۱.
- ۲۸- مظفری، نسرين، (۱۳۸۹)، نقد تطبیقی جایگاه انسان در شاهنامه و مهابهارات، [بی جا]، نشر شلاک.
- ۲۹- مهابهارات: بزرگترین منظومهٔ کهن موجود جهان به زبان سانسکریت، (۱۳۵۸)، ترجمهٔ میرغیاث‌الدین علی قزوینی به تحقیق و تصحیح و تحشیه سیدمحمدرضا جلالی‌نائینی و دکتر ن.س. شوکلا، تهران: کتابخانهٔ طهوری.
- ۳۰- نامورمطلق، بهمن، «نقد روانکاوانه از فریاد تا مورون کریستوا»، [https:// vista.ir](https://vista.ir).
- ۳۱- نهضت اخلاق، مه‌ساسادات، علی‌محمد شاه‌سنی، جواد فیروزی، (۱۳۹۸)، «عناصر تراژیک در داستان‌های سیاوش و فرود شاهنامه»، فصلنامهٔ ادبیات تطبیقی، دوره ۷، شماره ۴، صص ۳۰-۵۱.

ب) منابع لاتین:

1- Assessment and Resuscitation in Trauma Management. Stephen Gondek, MD, MPH*,
Mary E.Schroeder, MD, Babak Sarani, MD

آماده انتشار